

ZNAČILNOSTI IN OBLIKE PROTIFAŠISTIČNEGA ODPORA NA PRIMORSKEM MED DVEMA VOJNAMA

Milica KACIN-WOHINZ

dr., znanstvena svetnica, Institut za novejšo zgodovino, SI-1000 Slovenija, Kongresni trg 1
dott., consulente scientifico, Istituto di storia contemporanea, SI-1000 Slovenija, Kongresni trg 1

IZVLEČEK

Avtorica obravnava razvoj odporništvu Slovencev - in Hrvatov - v Julijski krajini med dvema vojnama proti raznaroditveni politiki italijanske države in posebej fašizma. Snov je razdelila na tri obdobja, glede na različne oblike ravnanja države z narodno manjšino in temu ustrezne različne metode odpora. Odpor se je razvijal s treh političnih pozicij: narodnoliberalne, krščanske in komunistične, bil je antifašističen, njegova osnovna značilnost pa je bila v narodnostnem motivu.

Ključne besede: protifašizem, Primorska

Parole chiave: antifascismo, Litorale

Prva in glavna značilnost odpora primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov po prvi vojni je bil odpor proti pripadnosti Primorske in Istre, naseljenima z ok. pol milijona Slovencev in Hrvatov, h Kraljevini Italiji. Ta odpor je bil tembolj utemeljen in razumljiv, ker so se hkrati po razpadu Habsburške monarhije Slovenci in Hrvati združili s Srbi v skupno državo jugoslovanskih narodov, iz katere so bili torej izločeni Primorci in Istrani, ki jih je rapalska, še prej pa londonska, pogodba prisodila Italiji.

V času med dvema vojnama to prebivalstvo dveh narodnosti v italijanski državi praviloma obravnavamo skupno, zaradi skupne usode in podobnega zgodovinskega razvoja. Obravnavamo ga kot eno, slovensko-hrvaško ali celo jugoslovansko manjšino. To dejstvo, ki ga je uveljavila jugoslovanska historiografija po prvi in drugi vojni v bitki za jugoslovanske državne meje, se nam sedaj, ko smo docela ločeni v dve državi, začenja maščevati, tako da pri nekaterih tudi bistvenih skupnih podatkih ne vemo, kaj pripada eni in kaj drugi manjšini. Ločevanje postane tembolj težavno, ker dogodki in številke niso v sorazmerju s številom posameznega manjšinskega prebivalstva. Nekatero probleme pod enotnimi oznakami bo torej potrebno na novo raziskati.

Zgodovinski procesi slovenske in hrvaške manjšine v Italiji so se razvijali v treh razdobjih z različnimi značilnostmi, ki jih je pogojeval državnopravni položaj te

manjšine oziroma odnos italijanske države do nje. Prvo razdobje obsega prvi dve povojni leti, ki ju karakterizirata italijanska vojaška zasedbena uprava na eni ter delavski revolucionarni odpor na drugi strani. Drugo razdobje obsega čas od aneksije Julijske krajine 1921. leta k Italiji do uvedbe fašističnega totalitarizma, to je čas, ko je še obstajala možnost legalne parlamentarne bitke za narodne pravice manjšine. Tretje razdobje sega od 1927. leta do začetka narodnoosvobodilne vojne, zanj je značilen ilegalni pa tudi oboroženi antifašistični odpor. V vseh teh treh razdobjih so se Slovenci - in tudi Hrvati - upirali s treh različnih politično-ideoloških pozicij, ki so se v določenih trenutkih zblíževala, v drugih pa razhajala: s socialistično in komunistično stranko, na krščanskosocialnih ali katoliških pozicijah in na narodnoliberalnih, imenovanih tudi edinjskih pozicijah. Na področju narodnoobrambnega odpora sta krščanska in liberalna struja tvorili enoten narodnjaški tabor, odpor socialistične oziroma komunistične stranke pa je bil ideološke in razredne narave. V dobi ilegalnega odpora so se meje med pristaši teh treh strank ali skupin brisale, zlasti med preprostimi ljudmi na podeželju prav na liniji antifašizma.

V prvem razdobju, ki je v italijanski historiografiji znano kot "rdeče dvoletje", so Slovenci vezali svojo nacionalno usodo na revolucijo, na spremembo družbenega reda, ki ga je obetalo revolucionarno razpo-

loženje italijanskega socialističnega gibanja. Revolucija naj bi avtomatično rešila njihove socialne pa tudi nacionalne zahteve. Ni tako zelo iz trte izvita oznaka "slavo-comunismo", "slavo-bolscevismo", ki jo je iznašel fašizem že v samem začetku kot motiv za ofenzivo proti dvema sovražnikoma hkrati. Delavsko gibanje je bilo izredno močno, odražalo se je s številnimi demonstracijami, manifestacijami, stavkovnimi valovi, s spopadi z oblastnimi in fašističnimi silami, ki so privedli do razdejanj in mrtvih na obeh straneh. Ni zajelo samo industrijskih mest, temveč tudi slovensko in hrvaško podeželje. Naglo so se ustanovljale socialistične celice, goriški organizator Henrik Tuma jih je poimenoval kar komunistične, z več desetimi članov. Na primer: v Bovcu 150, v Kobaridu 300, v Cerknem 60, v Čepovanu 150 in tako naprej. Do jeseni 1920 naj bi bilo že ok. 3000 Slovencev v Italijanski socialistični stranki. Toda čim je splošno revolucionarno razpoloženje v Italiji upadlo, so razpadle tudi te celice. Preostali, zavestnejši, so se nato ob razcepitvi socialistične stranke januarja 1921. leta v pretežni večini pridružili k novoustanovljeni Komunistični stranki Italije. Prav zaradi take odločitve slovenskih socialistov je bila Komunistična stranka Italije v Julijski krajini vedno močnejša od socialistične. Ni slučaj, da je krščansosocialna struja sredi leta 1920 zahtevala od skupnega narodnjaškega Političnega društva Edinost program prilagojen delavcem in kmetom, tudi zato, ker "ne smemo boja proti kapitalizmu puščati za monopol socialistom".¹

Sicer pa organiziranega nacionalnega odpora v teh prvih povojnih letih skorajda ni bilo. Takole je pisal predsednik Sveta za zasedeno ozemlje v Ljubljani Fran Vodopivec Josipu Vilfanu v Trst: "Mene... je tržaških dogodkov sram! Vsaj en majhen, posamezen pojav odpora, vsaj kak, četudi nepremišljen protest - ne, nič se ni zgodilo ne tostran ne onstran črte. Toliko, da nismo poljubili palice, ki nas ubija. Dvakrat me je sram, da sem toliko časa predsedoval organizaciji, ki je šela med svoje naloge pripraviti vse za odločilni trenutek... Ako bi bila organizacija zmožna življenja, morala bi tedaj pokazati, da živi, tudi če bi morala pasti kaka žrtev."² Pisarna za zasedeno ozemlje v Ljubljani, ki je skrbela za stike, obveščanje in propagando na Primorskem, s tajnim vodstvom v Gorici, je med drugim širila med ljudi take zapovedi: Ena sama je tvoja domovina: Jugoslavija; ne govori po nepotrebnem tujega jezika; nauči otroke ljubiti materin jezik; ne ženi se s tujko; ne prodajaj svoje hiše tujcu; ne prejemaj njegovih darov in podobno. Odposlanci te Pisarne, primorski emigranti - kurirji, so tajno prehajali čez demarkacijsko črto, širili propagando in vzpodbujali ljudi, da bi zaupali v pravično razmejitev ter obenem zbirali informacije o ravnanju zasedbenih

oblasti, s katerimi so pogajalci nastopali na mirovnih pogajanjih. Sicer pa so bili kar pogosti slučajni napadi in spopadi med posamezniki, največkrat ob prehajanju ljudi čez demarkacijsko mejo. Znani so tudi pretepi domačih fantov z italijanskimi vojaki na plesih ter samoiniciativno postavljanje zased, iz katerih so vaški fantje napadali vojaške patrulje. Najvidnejši primeri upornosti proti fašistom pa tudi proti italijanski okupacijski upravi so bili: delavska barikada pri Sv. Jakobu v Trstu med splošno stavko septembra 1920. leta, z devetimi mrtvimi (med petsto aretiranimi delavci jih je bilo dve tretjini slovenske narodnosti), znamenit napad Marežganov na koprsko fašistično "skvadro" med volitvami maja 1921. leta, s štirimi mrtvimi fašisti in eno civilno žrtvijo, v Istri pa upor kmetov na Proštini in obramba "Labinske republike" aprila 1921. leta. Za te zadnje akcije pa je značilno, da so bile obrambne narave, posledica fašistične ofenzive, ki je z nasiljem zatirala in zatrla revolucionarnost delavskega gibanja.

Najboljši dokaz o razrednem in nacionalnem uporniškem razpoloženju Slovencev so bile obsodbe pred vojaškim sodiščem v Trstu. V policijskih prijavah ljudi sodišču srečamo na primer take obtožbe: vneti zagovornik jugoslovanskih teženj, zagrizen italofof, nepomirljiv sovražnik italijanstva, revolucionarno usmerjen, zagrizen Jugoslovan ter boljševik in podobno. Sicer pa je bila upornost Slovencev v tej prvi dobi pod Italijo pogojena s strogim zasedbenim režimom, z odredbami o prepovedi vsakršnih manifestaacij slovenskih čustev, vključno s prepovedjo nošenja nacionalnih barv ali simbolov in s strogimi kaznimi za kršenje teh odredb. Na eni strani je tak režim vzpodbujal odpor, na drugi pa so se ljudje vendarle morali previdno obnašati, tembolj, ker so se komaj znebili vojnih grozot s prek njihove zemlje potekajoče soške fronte.

V drugem razdobju, po priključitvi Julijske krajine k Italiji, je težo odpora proti fašističnemu raznarodovanju manjšine nosil narodnjaški tabor. Cilj političnega vodstva je bil ubraniti se italijanizacije z ohranjanjem in razvijanjem narodne zavesti, kulture in tradicij prebivalstva, da se bo lahko nekoč neokrnjeno pridružilo jugoslovanskim narodom. To naj bi se zgodilo "potom sporazuma s sosedi in posebno tudi z italijansko državo", je zagotavljal prvi predstavnik primorskih Slovencev Tržačan Josip Vilfan, in ker Slovenci niso sovražni Italiji, se ne bodo posluževali metod, "ki bi nas kot italijanske državljane spravljale v navzkrižje z zakoni".³ Lojalnost in zakonitost delovanja je politično vodstvo potrdilo tudi fašistični vladi, kajti "spričo tega novega položaja, ki zadobiva s tem, kar se je zgodilo zakonito obliko, je naše zadržanje jasno... Kakor smo vedno spoštovali državo in bili pokorni zakonom, tako hočemo

1 Zgodovinski arhiv Ljubljane (ZALj), Zbirka Vilfan, fasc. 16.

2 Prav tam, fasc. 26.

3 Arhiv Republike Slovenije (ARS), Pisarna za zasedeno ozemlje, fasc. 1, Jadranski zbor, 1921.

storiti tudi v novih razmerah", beremo v tržaškem dnevniku *Edinost*.⁴ Ko je iz protesta proti fašističnemu umoru socialističnega poslanca Giacoma Matteottija sredi leta 1924, ker je protestiral v poslanski zbornici proti fašističnemu nasilju med volitvami, protifašistična tako imenovana Aventinska opozicija zapustila italijanski parlament se ji slovenska in tudi nemška poslanca nista pridružila. "Obstanek in bodoči konec fašizma je pristna rodbinska zadeva", tuja slovenski stvari, se je zagovarjal Vilfan, naloga zastopnikov nacionalnih manjšin "zahteva drugačno taktiko nego li naloga opozicionalnih strank kot takšnih... Nam, navadnim manjšinam je pač sojena ista vloga kakor oslu, ki je brnil leva šele, ko je obležal na smrt bolan", osebno pa je menil, da je treba počakati, da bo "lev dodobra umrl".⁵

Ne glede na to, da je bil fašizem neprimerno nevarnejši za obstoj narodne manjšine kot prejšnje demokratične vlade, se je zdel lojalen odnos do države in oblasti edina realna in možna politika za zavarovanje nacionalne individualnosti. Ta odnos do legitimne oblasti pa ni izključeval ostre kritike režima in glasnega obsojanja fašizma, kar je bil tudi "antifašistični odpor". To se je kazalo posebno v intervencijah slovenskih poslancev v rimskem parlamentu, v protestih in verbalnih napadih na lokalni fašizem, pri vzbujanju protifašističnih čustev v ljudeh in pri angažiranju ljudi v kulturnih in drugih društvi. Krščanskosocialna struja je v javnosti manj skrivala svojo protifašistično usmerjenost kot tržaška narodnjaška, med drugim si je štela v zaslugo, da je povzročila razpad slovenskega fašizma, ki se je kot Vladna stranka rodil 1922. leta v Gorici in je že čez dve leti "neopazno legel v grob... Naša politična organizacija je ponosna, da je borbo proti slovenskemu snoparstvu vodila in jo po težkih žrtvah srečno končala", je zapisano v poročilu goriškega društva *Edinost*.⁶

V parlamentu so bili v letih 1921 do decembra 1923 štiri slovenski poslanci in en Hrvat, zatem do konca 1928. leta dva: Josip Vilfan in Engelbert Besednjak. Oba sta nenehoma obtoževala vlado za vsak ukrep proti Slovincem in grozila, da se bodo ljudje uprli, da bo vsaka hiša postala slovenska šola in vsi starši učitelji, da bodo Slovinci in Hrvati zagotovo zdržali italijanski pritisk, če so več stoletji zdržali germanskega. Posebej vehementne govore je imel voditelj krščanskosocialne struje Engelbert Besednjak, spominjali so na govor, ki ga je Matteotti plačal z življenjem. Proti Gentilejevi šolski reformi, ki je "razrvala vse kulturno in socialno življenje Slovencev in Hrvatov v Italiji", je ob steherni razpravi o proračunu nastopal skupaj s poslancema nemške manjšine Južnega Tirola. Med drugim je decembra 1924

dejal, da italijanska šolska politika do manjšine ni samo skrunjenje naravnih pravic, marveč "skrunjenje pravic človeštva" in da raznaroditev ni v interesu države. Ne bodo jo dosegli, le stopnjo civilizacije da bodo znižali, je zaključil, ker narodne zavesti nihče ne more odpraviti, najmanj učitelj. "Vaša politika do nas je najboljši učitelj..., ki ga poznam... Vsakršen poskus raznaroditve bo naletel na najbolj odločen in nezlomljiv odpor."⁷ Uradno razglašena in uresničevana lojalnost pa ni ovirala narodnih voditeljev, da ne bi hkrati razmišljali o ustanovitvi "tajne organizacije po deželi za neronske čase, v katerih smo že", kakor je pisal duhovnik Virgil Šček Josipu Vilfanu decembra 1924. Za tako organizacijo je Šček predvidel, da zmore sam v petih tednih zbrati dovolj ljudi.⁸ In zarodek take organizacije je res prav tedaj nastal pod samo streho narodnjaškega dnevnika *Edinost*, po podeželju pa so v okviru legalnih prosvetnih društev in zunaj njih spontano nastajale skupinice za ilegalno delo.

Z lojalnostjo do oblasti, pa tudi zaradi obzira italijanske države do Jugoslavije, s katero je do 1929. leta veljala prijateljska pogodba, so narodni voditelji dosegli samo podaljšanje življenja slovenskih političnih in kulturnih institucij za eno do dve leti, medtem ko so bile vse italijanske protifašistične stranke ukinjene že konec 1926. leta.

Po razpustu parlamenta sta oba poslanca nadaljevala z delovanjem za ohranitev manjšine po lojalni in legitimni poti v emigraciji, v okviru Kongresa evropskih narodnosti pri Ligi narodov. Glavni učinek teh prizadevanj je bila internacionalizacija vprašanja zatiranih narodnih manjšin v Italiji, in s tem obsodba fašizma. Sicer pa je bil Kongres po besedah in zaslugi njegovega predsednika Vilfana "embrijo" prave združene Evrope, kar velja danes, ko je združena Evropa stvarnost, posebej poudariti. Leta 1931 je Kongres izdal brošuro s konkretno problematiko narodnih manjšin, poročilo o jugoslovanski manjšini sta napisala Vilfan in Besednjak na osnovi gradiva, ki ga je zbiral Lavo Čermelj v Manjšinskem inštitutu v Ljubljani. V njem je na 44 straneh, v angleščini in francoščini, obravnavano in številčno ovrednoteno vse, kar je fašistična Italija dotlej storila Slovincem in Hrvatom. S tem se je Kongres admaknil od temeljnega načela neobsojanja večinskih narodov. Nedvoumno je povedal, da ti narodi, medtem ko branijo svoje manjšine v drugih državah, zatirajo narodne manjšine v svoji državi. V poročilu o julijski krajini je med drugim rečeno, da če bodo italijanske oblasti privedle do konca akcijo poitalijančevanja priilmkov, "bomo imeli edinstven primer v zgodovini, ko bo celemu ljud-

4 *Edinost*, 29. 10. 1922.

5 ZALj, Zbirka Vilfan, fasc. 18, Vilfan uredništvu *Edinosti* 14. 6. 1924; Korespondenca J. Vilfan, Vilfan sinu Joži 10. 1. 1925.

6 Zbirka Rustja.

7 *Atti del Parlamento italiano*, Camera dei Deputati, XXVII Legislatura, Roma, 1924-1928, vol. II, str. 1758-1762.

8 ZALj, Zbirka Vilfan, fasc. 16.

stvu proti njegovi volji spremenjen priimek". In dalje: "Z dosedanjo politiko bo položaj vedno slabši in vedno večji bo prepad med državo in manjšino, pa tudi med dvema sosednjima državama."⁹

Taktika napadalnosti in obtoževanja se je spreminila, ko je leta 1935 Kongres sprejel resolucijo, da je za pravično rešitev vprašanja manjšin pripravljen sodelovati z vsakršnim režimom, če le-ta eksplicitno ne zanika obstoja manjšin, kar je pomenilo možnost sodelovanja narodnih manjšin tudi s totalitarnimi, fašističnimi režimi.

Komunistična stranka Italije, ki je vključevala mnoge Slovence, je v dvajsetih letih le deloma lahko nastopala legalno. Bila je dosledno v opoziciji do fašizma in je prav zato na volitvah leta 1924 v nekaterih okoljih slovenskega podeželja (Sežana, Postojna) dobila celo več glasov kot slovanska lista, čeprav ni v svojem volilnem programu imela niti ene same zahteve po nacionalnih pravicah manjšine. Tudi njen časopis *Delo*, ki je izhajal legalno do srede leta 1926, je le enkrat stopil v bitko proti raznarodovanju, ko je bila uvedena Gentilejeva šolska reforma, in to po zaslugi slovenskih levičarskih učiteljev in komunističnega voditelja Vladimirja Martelanca.

Na dveh parlamentarnih volitvah, 1921. in 1924. leta, sta bila v julijski krajini izvoljena po dva komunistična poslanca, med njimi le en Slovenec: Jože Srebrnič, tudi ali predvsem s slovenskimi in hrvaškimi glasovi. V svojih ogorčenih protirežimskih govorih so si komunistični poslanci prizadevali le za delavske, socialne pravice revnih slojev, ki so bile sicer tudi zahteve slovenske in hravske manjšine, toda dokler so bili v parlamentu, do novembra 1926 niso niti enkrat omenili nacionalnega zatiranja. Srebrnič, ki je imel odločilno vlogo pri organiziranju stranke na Goriškem, se ni oglašal, o čemer je za komunistično poslansko skupino odločalo vodstvo stranke. Pač pa so bili komunistični akcijski programi, načrti, propaganda in aktivnosti usmerjeni k pripravam na revolucionarni prevrat, ki naj bi izbruhnil v Italiji prej kot v drugih evropskih državah, prav zaradi akutnosti politične situacije. Komunistična revolucionarna usmerjenost in aktivni antifazišizem sta zela izjemne simpatije med primorskimi Slovenci, ki so postajali razočarani nad neuspehom lojalistične politike svojih narodnjaških predstavnikov. Toda podaljševanje partijske letargije, omejevanje dejavnosti na utrjevanje organizacije in na propagando je zlasti mlade že sredi dvajsetih let vleklo k radikalnejšim oblikam protifašistične dejavnosti, zato ni slučaj, da so se tudi mladi komunisti, naveličani zgolj papirnate propagande, že zelo zgodaj pridruževali drugi, resnično

aktivni in revolucionarni narodni organizaciji: Tigru. V poročilu italijanskega partijskega voditelja Ignazia Siloneja iz leta 1927 centralnemu vodstvu v Pariz beremo, da je komunistična stranka med Slovenci izredno močna, toda ker gre slovenskim komunistom najprej za nacionalno osvoboditev in šele na drugem mestu za socialno emancipacijo, so prišli pod vpliv slovenskega nacionalizma, po drugi strani pa so vnesli v Tigr svoje organizacijske izkušnje in terminologijo.¹⁰ Drug partijski ideolog, Ruggero Grieco, pa je leta 1930 ugotavljal, da so se slovenski mladi komunisti pridruževali Tigru, ker jih je privlačila njegova akcijska usmerjenost, vstopili so, ne da bi izstopili iz partije in ne da bi o Tigru poročali, ker so čutili tesnejše vezi z njim kot s komunistično partijo.¹¹

S tem smo že prešli na tretjo dobo, dobo organiziranega ilegalnega odpora, ki je v omejeni obliki začel že sredi dvajsetih let, in to z vedenjem in privolitvijo istih narodnih voditeljev, ki so javno nenehoma svarili pred uporabo nezakonitih sredstev odpora. Na sedežu uredništva dnevnika *Edinost* je bil konec leta 1924 osnovan prvi zarodek ilegalne organizacije Tigr v navzočnosti jugoslovanskega konzula v Trstu. Osnova se je pod vplivom Organizacije jugoslovanskih nacionalistov - Orjune, ki je še pred tem posegla v antifazišični boj na Primorskem z ustanavljanjem odporiških skupin ob meji na Pivškem in s spopadi z italijanskimi vojaki ob prehajanju čez državno mejo. Orjuno so v Sloveniji vodili primorski emigranti, njen "veliki čelnik" je bil Marko Kranjc iz Ilirske Bistrice, ki je med prvo vojno prešel z avstroogrške fronte na italijansko stran, po italijanski zasedbi Primorske pa je moral pobegniti pred italijansko aretacijo v Jugoslavijo. Orjuna je imela v svojem praporu tudi parolo: odrešitev zasužnjenih bratov, zato so se ji pridruževali primorski emigranti. Jože Vadnjal iz Knežaka, ki je zgodaj zapustil komunistično stranko Italije zaradi njene neaktivnosti in se pridružil orjunašem-tigrovcem, se spominja: "Predvsem emigranti iz Primorja... so pripomogli... da se je ustvarjalo nemirno in nepokorno vzdušje... Od organizacij je bila Orjuna tista, ki je najbolj kričala proti okupatorju... nič čudnega ni, da je borbena mladina Primorja videla v Orjuni organizacijo, ki je pripravljena boriti se za osvoboditev slovenskega ozemlja."¹² In drug začetnik odpora na Pivškem, Janez Penko: "Skrivali smo jih po skednjih in razpravljali o akcijah... Ti prihodi... so bili za nas kot zdravje izmučenim in trpinčenim dušam, čutili smo, da vendar nismo sami v našem boju... Bila je to velika moralna podpora."¹³

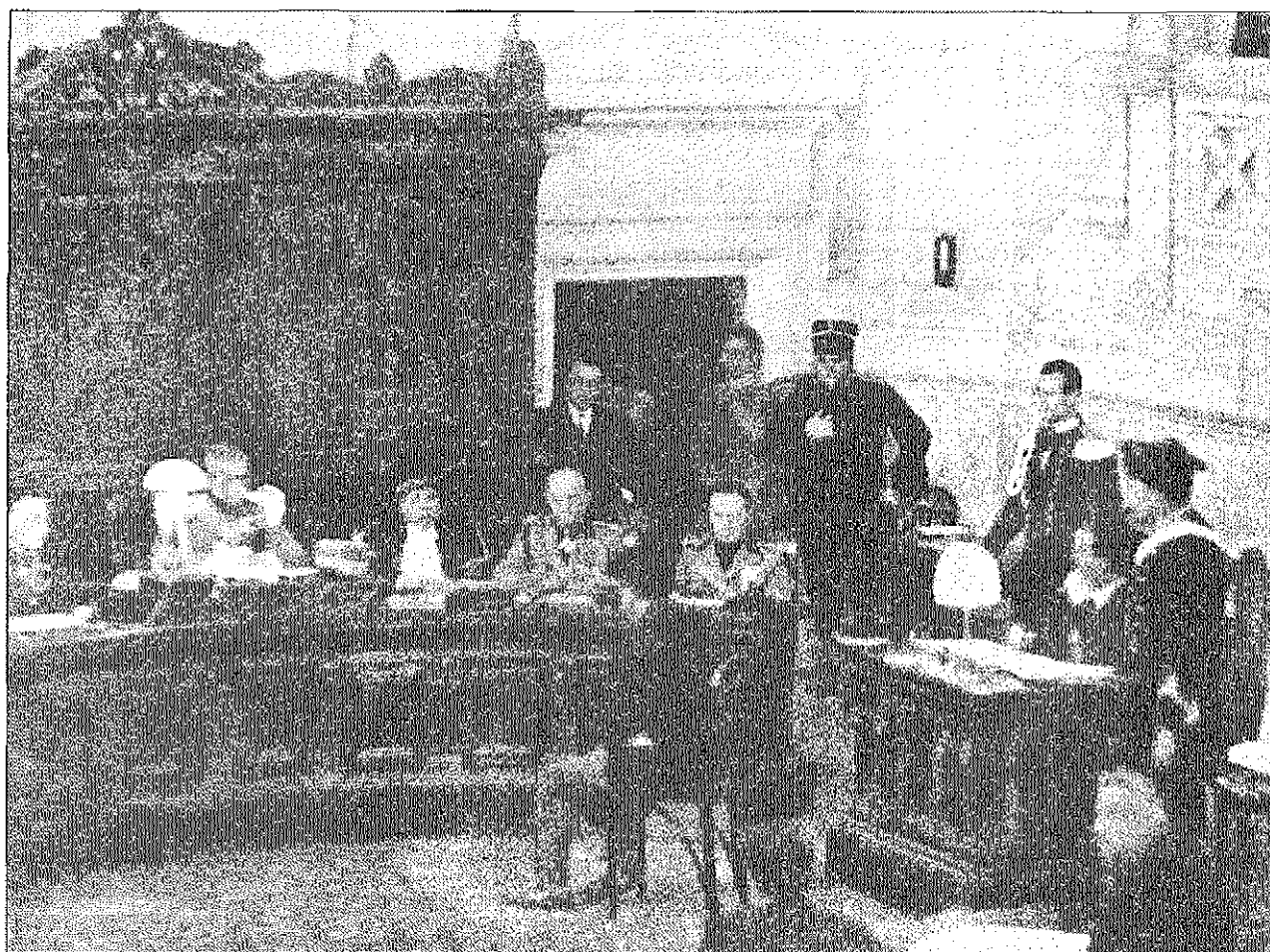
9 Archivio Centrale dello Stato (ACS), Ministero dell' Interno, Direzione Generale della Pubblica Sicurezza, Affari generali e riservati, (PS, AGR), 1920-45, busta 31.

10 Istituto A. Gramsci, Archivio PCI, 560-73.

11 *Lo Stato operaio*, 1930, št. 11-12.

12 Jože Vadnjal, Spomini.

13 Janez Penko, Spomini.

*Zasedanje "Posebnega sodišča za zaščito države" v Rimu. (NŠK).
Seduta del Tribunale speciale per la difesa del Stato a Roma.*

Njeno delo na Primorskem, kakor tudi prvega Tigra, je bilo usmerjeno predvsem k ustvarjanju obveščevalne mreže za potrebe jugoslovanskega generalštaba. Sredi dvajsetih let ko se je fašizem v Italiji utrdil, se je država začela sovražno obnašati do Jugoslavije in ji groziti celo z vojaško agresijo, kljub še veljavni pogodbi. Zato je bila informativna, obveščevalna dejavnost, vojaške in politične narave, še kako pomembna za šibko in ogroženo Jugoslavijo, ki je pomenila Primorcem edino rešitev. Konec tridesetih let pa je Tigr opravljal obveščevalno delo tudi v korist vojujočih se zapadnih demokracij, Anglije in Francije, torej v korist vsem tistim, ki bi utegnili premagati fašizem in rešiti slovensko manjšino. Po naglem razpadu prvega Tigra, ker so njegovi osnovatelji spričo zaostrenih policijskih razmer emigrirali v Jugoslavijo, se je v kontinuiteti z njim, po razpustu vseh slovenskih društev, osnovala celovitejša organizacija konec poletja 1927. Imela je temeljitejši akcijski program: boj proti fašizmu z vsemi sredstvi, na nasilje je treba odgovoriti z nasiljem. Če je fašistična

država opustila najosnovnejšo dolžnost zaščite ljudstva, ima to ljudstvo - narodna manjšina - pravico in dolžnost, da se upre zakonom, ki so uperjeni zoper njen obstoj. Organizacija Tigr je samo sebe imela za revolucionarno, kot je zapisano v glavi njenega ilegalnega časopisa Svoboda, sredi tridesetih let se je proglasila za narodnorevolucionarno gibanje Slovencev in Hrvatov Julijske krajine. Sicer pa je bila v delovanju Tigra bolj pomembna in konstantna propagandna komponenta kot teroristična, glavno je bilo prizadevanje za obvarovanje ljudi pred italijanizacijo in fašizacijo, da ne bi podlegli dobrohotni, "mehki" raznaroditvi. Posebej pomembno je bilo preprečevati kolaboracijo in denuncianstvo, tudi z likvidacijami. Z demonstrativnimi požigi potujočevalnic, šol, vrtcev in rekreacijskih centrov, je poskušala opozoriti svet na genocidno ravnanje fašistične Italije s slovensko in hrvaško narodno manjšino. Še eno pomembno nalogo je imel Tigr: pripraviti se na gverilo v primeru italijanskega napada na Jugoslavijo. "Mi smo predstraža slovenske ideje... samo prek našega trupla lahko Italija

prodre na Balkan", zato nas ubijajo, je zapisano v tjem časopisu Svoboda.¹⁴ Na predvečer druge svetovne vojne, 1938. leta je Tigr v prepričanju, da bo preprečil svetovno katastrofo, nameraval odstraniti Mussolinija s pripravo atentata v Kobaridu. Čeprav atentat ni bil izveden, je njegovo načrtovanje pomembno dejstvo v zgodovini antifašizma, saj so do srede dvajsetih let poskusili z atentatom na Duceja že stirje italijanski antifašisti.

O usmerjenosti in metodah tigrovskega odpora razberemo največ iz njegovega ilegalnega tiska. "Naš ideal je svoboda, naše sredstvo je borba... Boj šoli, ki ni šola, ampak kasarna, boj proti fašističnim feldveblom, ... niti ene otroške duše v mlade fašiste... Spravo in mir smo želeli, odbili so ga... Fašistovska vlada je podrla vse brvi, ona nas je poslala v iredentizem... Držali se bomo skrajnih revolucionarnih načinov... Obramba v vsiljenem boju nam po človeškem in božjem pravu dovoljuje, da se branimo z vsemi sredstvi... Mi nočemo umreti: naj raje umrejo oni... Svoboda ali smrt!... Smrt fašizmu..."¹⁵ Že leta 1928 torej parola "Smrt fašizmu" in takoj se moramo vprašati, zakaj ni bil Tigr povabljen v Osvobodilno fronto slovenskega naroda ob okupaciji Slovenije aprila 1941? Pa tudi v ljudsko fronto, ki jo je snovala Komunistična partija Slovenije sredi tridesetih let v Sloveniji, ni bil povabljen, čeprav je bilo tedaj njegovo vodstvo v Jugoslaviji. Pač pa ga je povabila k sodelovanju Komunistična partija Italije. Sicer pa so v tisku tudi taka navodila: ne obupaj, ne prodaj svoje duše, ne pošiljaj otrok v vrtce, nobenih darov fašizmu, nič ponižanja, ne brbljaj vpricho neznanih ljudi, ne emigriraj, če ni življenjsko nevarno, vzdržuj se fašističnih zabav in praznikov, če že moraš, korakaj ravnodušno. Pa tudi: nismo sami, z nami je vse trepeče italijansko ljudstvo, z nami so italijanske protifašistične organizacije v emigraciji, boj velja le tistim Italijanom, ki se identificirajo s fašizmom.

Naravno je bilo, da sta se Tigr in organizacija primorskih emigrantov v Jugoslaviji povezovala z italijanskimi antifašističnimi organizacijami v emigraciji. Poleg širjenja italijanske protifašistične literature in pomoči bežečim italijanskim antifašistom čez rapalsko mejo prek tigrovskih kanalov je obstajal tudi podoben program boja z gibanjem Giustizia e Libertà, ki je tudi načrtovalo nasilne metode odpora. Predstavniki tega gibanja v Jugoslaviji, Rečan Angelo Adam (po drugi svetovni vojni so ga naše oblasti aretirale in je neznano kako izgubil), je leta 1933 tudi načrtoval atentat na Mussolinija s pomočjo slovenskih antifašistov na Primorskem ter druge akcije v notranosti Italije, da ne bi plačevala računov samo Julijska krajina. "Jaz lahko vedno pridem v stik s Slovani (slavi), lahko računam na razne skupine za kakr-

snokoli akcijo v Julijski krajini, če bom le lahko govoril v imenu kake uradne organizacije..."¹⁶ Toda Giustizia e Libertà je pogodbo s Tigrom, tudi z emigrantsko organizacijo, razdrla tisti trenutek, ko je Zveza emigrantskih društev 1934. leta uradno sprejela iredentistični program, to je odcepitev Primorske in Istre od Italije ter njuno priključitev k Jugoslaviji, namesto dotodanjega avtonomističnega programa, katerega uresničitev so obljubljale italijanske demokratične sile.

Tigrovska metoda militantnega in oboroženega odpora je gotovo najpomembnejša značilnost, ne samo slovenskega protifašističnega odpora, temveč tudi v okviru celotnega evropskega antifašizma v času pred drugo vojno.

V tej dobi, po razpustu legalnih slovenskih inštitucij, sta poleg Tigra delovali v protifašističnem odporu še obe tradicionalni narodnopolitični skupini: liberalnonarodnjaška in krščanska ali katoliška, kakor se je preimenovala provotna krščanskosocialna struja. Njune metode delovanja so bile enako ilegalne kot tigrovske, vendar ne nasilne. Za liberalno skupino je značilno ilegalno organiziranje in usposabljanje mlade generacije, zlasti študentov, da bi jo pripravili na prevzem vodstva narodnega gibanja. V ta program so spadali jezikovni tečaji, illegalen mladinski tisk (Štempiharji, Iskre), družabnost na izletih, pevski zbori, politične konference, koncerti, dramske prireditve itd., vse to skrivaj po gostilnah ali v naravi. Sicer pa so ljudje iz te politične skupine delovali tudi v Tigru zlasti z obveščevalnim delom in načrtovanjem sabotaž.

Podoben program je imela krščanska skupina, z vodstvom v Gorici, le da je bilo njeno delovanje mnogo širše, segalo je med vse ljudi na vasi, vodili so ga slovenski duhovniki. Potem ko ni bilo več kulturno-prosvetnih društev, so se ljudje zbirali v vrskih organizacijah, zlasti v Marijini družbi, kjer so gojili slovensko besedo pa tudi posvečno pesem, otroci pa pri verouku. Poročila italijanskih lokalnih oblasti vladi v Rim so vsa trideseta leta polna obtožb slovenskih duhovnikov, ki da so zadnja bariera pred asimilacijo prebivalstva, kajti italijanizacija otrok da se neha tisti trenutek, ko izstopijo iz šole. Slovenski duhovnik na vasi izničuje delo učitelja, ki je hkrati tudi fašistični sekretar, beremo v poročilih.

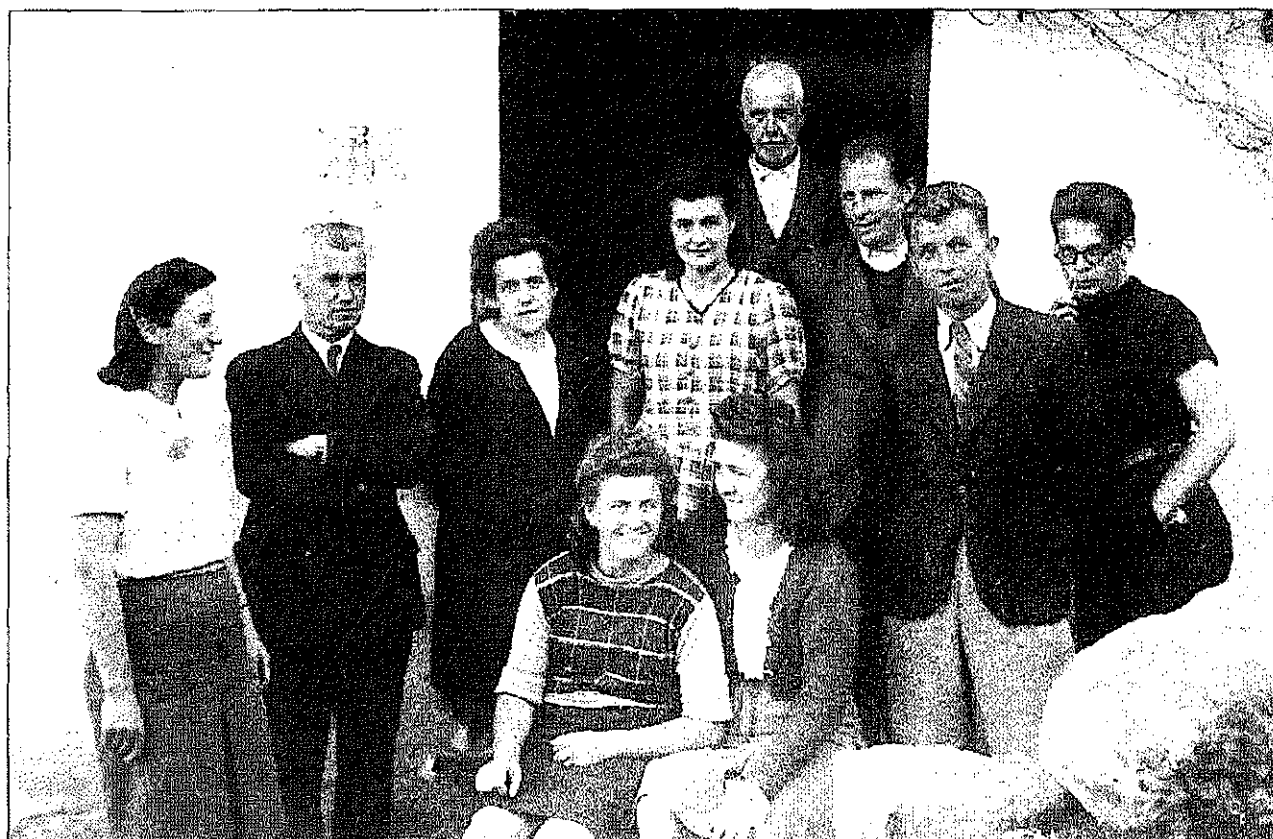
Obe vodstvi sta posvečali največjo skrb izdajanju slovenske knjige, v založbah Goriška matica, Knjževna družina Luč in Goriška Mohorjeva družba, ki so ostale v tridesetih letih edine legalne slovenske kulturne ustanove.

Značilno pa je, da se je tudi krščanska skupina, navzlic svoji legalistični in etični usmerjenosti, ob koncu dvajsetih let odločila tudi za organiziranje nekakšne tajne zaupniške mreže po vaseh. V tajni okrožnici iz

14 Knjižnica "Svoboda", zv. 1, 1931.

15 Iz ilegalnih časopisov Tigra: Borba, Svoboda

16 ACS, PS, Divisione Polizia politica, Fascicoli di materia, busta 123.

**Slovenski konfiniranci na otoku Ustica leta 1942. (NŠK).
Confinati politici sloveni a Ustica nel 1942.**

1929. leta beremo: "Pred nami leži porušena kulturna zgradba, mladina plava v blatu nemorale, sole so raznarodene... prebivalstvo množično emigira" in ker se temu ni mogoče upreti z legalnimi sredstvi, naj duhovniki, cerkovniki, organisti in drugi posamezno delujejo s propagando, spodbujanjem ljudi, poročanjem o vsem, kar se dogaja, s preprečevanjem kolaboracije, z bojkoti fašističnih prireditev itd.¹⁷ Tudi dva pojavi ilegalne aktivnosti krščanske mladine po vzoru Tigra je policija odkrila. To sta bili organizacija mladoletnikov Črni bratje na Gorškem, z otroškim načrtom posnemati delovanje bazoviških žrtev, ter obveščevalna skupina v Gorici, v katero so bili vpleteni vodilni ljudje katoliškega tabora kot Leopold Kemperle in Filip Terčelj. Z umorom komponista in zborovodje Alojza Bratuša leta 1937 je krščanska skupina dobila tudi svojo prvo antifašistično žrtev, ki je zaradi nedolžnosti povoda postala še bolj odmevna od bazoviških žrtev. Sicer pa je bila notranje močno razklana v Besednjak-Ščekovo ter Kraljevo strujo. Prva je zagovarjala radikalnejše metode odpora in je bila zvesta krščanskosocialnim idejam, med drugo vojno se je proglasila za sredino, druga je imela svojo

metodo varovanja nacionalne identitete z naslonitvijo na sv. Sedež in tudi z dobrikanjem pri oblasteh.

Komunistična stranka Italije je bila najmočnejša antifašistična sila v Italiji in je edina obdržala organizacijo v državi tudi v dobi popolne ilegale. Njen antifašizem je bil ideološkega značaja, toda njeno delovanje na Primorskem je bilo specifično, pogojeno s potrebo po prilagoditvi razredne politike nacionalnemu vprašanju zatirane manjšine. Če je hotela stranka imeti vpliv na širše ljudske plasti in hegemonijo v narodnem gibanju, ki ga je proglašala za potencialnega zaveznika socialistične revolucije, se je morala poglobljeno ukvarjati z reševanjem slovenskega nacionalnega problema in svojo rešitev ponuditi ljudem. Potem ko je sprejela načelo o pravicah narodov do samoodločbe vključno z odcepitvijo od zatiralske države, ga je poskušala udeležiti skupno s Komunistično stranko Jugoslavije in Avstrije v zanani tripartitni izjavi 1934. leta o rešitvi slovenskega narodnega vprašanja. Izjava obravnava samo slovensko narodno vprašanje, ne pa tudi hrvaškega, ker je le Slovincem, razkosanim na štiri države, grozilo uničenje.

Naslednji korak italijanskih komunistov je bila

17 ACS, PS, AGR, 1927-1933, 1932, Sez. I, busta 2.

akcijska pogodba s Tigrom, sprejeta decembra 1935 kot udejanjenje nove ljudskofrontne politike Tretje internacionale. V njej je bil dogovorjen skupni antifašistični boj in boj proti vojni ter ustanavljanje široke ljudske fronte med vsemi plastmi slovenskega prebivalstva Julijske krajine, čemur se je posvetila tigrovska organizacija. Tudi ta pakt neke delavske, rigidno razredne stranke z neko nacionalno organizacijo je posebnost v zgodovini antifašističnega gibanja. Dejavnost slovenskih primorskih komunistov in tigrovcev se je na pragu druge svetovne vojne prepletala, imeli so enak cilj: združena Slovenija, za katerega so se borili tudi s podobnimi, če že ne enakimi sredstvi. To je ugotovilo Posebno sodišče za zaščito države na drugem tržaškem procesu, zato je enako strogo sodilo pripadnikom obeh organizacij. Na smrt obsojeni in justifikirani so bili štirje tigrovci in en komunist. Delovali so v korist demokratičnih držav v vojni s silami osi, in sicer na treh področjih: z zbiranjem vojaških informacij v Italiji, Nemčiji in Avstriji, s propagando med italijanskimi in nemškimi vojaki ter s sabotажami na vojaške objekte. Anglija jih je oskrbovala z razstrelivom in raznimi aparati. Pino Tomazič pa je plačal z življenjem tudi program, ki ga je zagovarjal pred sodiščem, in sicer program za ustanovitev združene sovjetske republike Slovenije.

Za zadnja leta pred vojno so bile torej značilne povezave med antifašističnimi silami na Primorskem. Diferenciacija med političnimi grupacijami se je brisala, razdalja med liberalno in katoliško skupino se je manjšala, prišlo je do ustanovitve skupnega narodnega sveta, ki se je že med vojno izrekel za pridružitve Primorske in Istre k federativni republiki Jugoslaviji. Med komunisti in tigrovci se je tudi razvilo sodelovanje, eni in drugi so se ukvarjali z enako dejavnostjo, tudi z oboroževanjem in sabotažnimi akcijami, ponekod so tigrovci pristopali h komunistom in obratno.

Če poskušam strniti svoja spoznanja o zgodovinskem razvoju primorskih Slovencev med vojnoma, moram reči takole: Vsa njihova politična in kulturna

gibanja so bila v bistvu antifašistična. Antifašistični odpor je bil posledica fašističnega nasilja, odpor pa je povzročal novo nasilje. Antifašizem se je rodil v Italiji, kjer se je rodil fašizem, toda v državnem merilu je bil stvar političnih strank, delavskih in meščansko demokratičnih, ne pa tudi stvar širših slojev prebivalstva. Nasprotno, italijansko ljudstvo je fašizmu dalo konsenz. Na Primorskem in v Istri - v deželi Julijski krajini - pa fašizem nikoli ni dobil konsenza, pač pa opozicijski odpor, zlasti potem, ko je postal totalitarni režim. Ta odpor je bil vse ljudski, pasiven in aktiven, spontan in organiziran in celo oborožen, kot edini primer v tedanji miroljubni Evropi. Kolikšen je bil domet tega odpora, povedo številke o represalijah, ki v Julijski krajini daleč presegajo števila preganjanih v drugih italijanskih pokrajinah. Fašizacija slovenskega podeželja je sicer do druge vojne zajela visok odstotek prebivalstva, skoraj vso učečo se mladino, vendar je bila navidezna, posledica pritiskov pa tudi oportunitizma, oziroma nuje za preživetje, torej také ali drugačne prisile. O zavestni pripadnosti posameznega Slovence k fašizmu kot ideologiji najbrž ne moremo govoriti. Fašizem se je na Primorskem identificiral z italijanstvom in z državo, zato je bil slovenski odpor največkrat tudi protitalijanski in protidržavni - subverzivni. Bistveno pa je, kar je tudi osnovna značilnost primorskega odpora, da je nastal predvsem iz narodnostnih motivov, v obrambi pred raznaroditvijo, za ohranitev narodne identitete, čemur se je prilagajal tudi razredni komunistični odpor. Primarno za Slovence je bilo torej nacionalno in iredentistična komponenta narodnega gibanja je bila najmočnejša komponenta celokupnega antifašističnega odpora v Julijski krajini, kar priznavajo tudi italijanski zgodovinarji. Ni torej slučaj, da je Osvobodilna fronta dobila skoraj popolno soglasje primorskih Slovencev.

Kdorkoli bi prišel na Primorsko 1941. leta s parolo narodne osvoboditve, bi zagotovo imel za seboj veliko večino ljudi.

RIASSUNTO

La caratteristica principale della resistenza degli sloveni e dei croati nella Venezia Giulia dopo la prima guerra mondiale derivava dall'appartenenza di questo territorio allo stato italiano, che tentava di snazionalizzare questa minoranza di mezzo milione di individui. Come cresceva la politica di snazionalizzazione nei confronti della minoranza così nascevano metodi diversi di resistenza: da quelli legali e lealisti a quelli illegali e addirittura sotto forma di lotta armata. Erano diretti da tre forze politiche: liberal-nazionale, cristiana e comunista. Il motivo principale alla base della resistenza stava nella nazionalità. Poiché il fascismo snazionalizzava la minoranza con la violenza, la resistenza aveva un carattere antifascista, e poiché il fascismo si identificava con l'italianità e con lo Stato, la resistenza era spesso anti-italiana, antistatale e sovversiva. A differenza dell'antifascismo dei partiti italiani, la resistenza slovena aveva un carattere popolare, fosse essa spontanea o organizzata. La componente antifascista più forte nella Venezia Giulia aveva un carattere iredentistico e la forma più caratteristica era costituita da azioni armate, le prime a manifestarsi in seno all'antifascismo europeo. A questo dato di fatto e alle motivazioni nazionali della popolazione slovena oppressa della Venezia Giulia dovette adeguarsi anche la resistenza ideologica e classista del Partito comunista italiano.